

"ישראלית שפה יפה"

סקירה מאת: פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, אוניברסיטת בר-אילן

כשיצא הספר לאור העמידו את ספרו של צוקרמן כמחדש ממש ולא היא. חיים רוזן בלקט מאמריו שהתפרסמו בספר "שיחות על לשון והיסטוריה" (1954), ובמהדורות אחדות של "עברית טובה" (מ-1957 ואילך) כבר טען אותם דברים, וכך גם חיים בלנק בסדרות מאמריו משנות החמישים של המאה העשרים שיצאו לאור לאחר מותו בספר "לשון בני אדם" (1989). ספרים אלו אינם נזכרים כלל אצל צוקרמן. לעומת צוקרמן, רוזן ובלנק בבקיאותם הבלשנית הענפה ובראייה הבלשנית הרחבה של העברית לא תלו את רוב השינויים ביידיש. גם זאב בן-חיים במאמרו המכונן "לשון עתיקה במציאות חדשה" (לשונו לעם תשי"ג) נפקד מן הספר ודיוניו.

ב. על התגבשות העברית נכתבו מחקרים רבים מאוד, אבל המחבר מתעלם מהם בשיטתיות, ואזכיר רק מן החשובים בהם. ספרים: מאיה אגמון-פרוכטמן ועמנואל אלון "החייאת העברית" (תל אביב תשנ"ה), נתן האפרתי "מלשון יחידים ללשון אומה" (ירושלים תשס"ד), ומאמרים: יהושע בלאו "הרהורים על תחיית העברית" (לשונו תשס"ג), שלמה מורג "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה" (קתדרה תש"ן), שלמה יזרעאל "לתהליכי התהוותה של העברית המדוברת בישראל" (תעודה תשס"ב) ועוד.

ג. גם על השפעת היידיש על העברית נכתב רבות. מאמרו החשוב של בנימין הרשב "מסה על תחיית הלשון העברית" (אלפיים תש"ן) התולה ביידיש השפעה רבה, נעדר מן הספר. גם אזכור ספרו של נצר "עברית בג'ניס" (תשס"ח) חסר. יחזקאל קוטשר בספרו האנגלי על ההיסטוריה של העברית עומד בסעיפים רבים על השפעת היידיש על העברית. לו עיין בהם צוקרמן ביתר כובד ראש, היה מוצא אסמכתות רבות יותר, ולא דוגמות אנקדוטיות ואזטריות.

ד. השפה המדוברת היא חזות הכול אצל צוקרמן, וגישתו היא הגישה האנכרוניסטית של "הניחו ללשון" שאפילו רוזן ובלנק לא קיבלו אותה במלואה. אין ספק שהלשון המדוברת חשובה, אין ספק שהשינויים הרבים בלשון מתרחשים עקב הדיבור בה, אבל הלשון המדוברת היא רק צד אחד בלשון. אצל צוקרמן אין לשון לימודים ואין לשון תרבות. הוא מבחין בין "בלשנים" יוקרתיים חוקרי הלשון המדוברת, ובין "לשונאים" שהם טהרנים, רובם סרי טעם, שעיסוקם בזוטות לא חשובות ולא ענייניות לחקר הלשון. חלק מאותם לשונאים שהוא מזלזל

מטרתו של הספר "ישראלית שפה יפה" היא לבדוק אם השפה שהישראלים מדברים היא אכן שפה שמית או שפה שהיא אירו-אסיאתית - גם שמית וגם הודו-אירופית. השקפת צוקרמן, המובאת בפרק ההקדמה היא שלידת העברית הישראלית היא "הכלאה" (היברידיזציה): ישראלית היא תוצאה של הצטלבות בין העברית (השמית), היידיש (האירופית) ושפות אחרות" (עמ' 12). עוד הוא טוען שהעברית והיידיש הן התרומות העיקריות לשפה הישראלית, אם כי הייתה תרומת מה גם ללשונות אחרות.

שלושה חלקים לספר. החלק הראשון - ראשיתה של השפה הישראלית: עובדות ומיתוסים, ובו שלושה פרקים: ישראלית לעומת עברית; מקורות הישראלית; מיתוסים נפוצים לגבי העברית; החלק השני - ההשפעה הדקדוקית של היידיש ושפות אירופיות אחרות על הישראלית, ובו ארבעה פרקים: הגייה; מורפולוגיה; תחביר; אוצר מילים; החלק השלישי - ההשפעה המוסווית של היידיש ושפות אירופיות אחרות על אוצר המילים של הישראלית, ובו ארבעה פרקים: תרגום בבואה; תרגום שומר משמעות וצליל (תשמו"ץ); תשמו"ץ מילים מיידיש; תשמו"ץ מילים בינלאומיות. חותמים את הספר שני נספחים: המילונות הישראלית והמילונות היידיש ומכתבו של גרשם שלום לפרנץ רוזנצווייג. ההערות הרבות מרוכזות אחרי הנספחים וביבליוגרפיה ענפה מובאת בסוף הספר.

לשון הספר קולחת אף שהוא מתורגם מן האנגלית, והטיעונים התיאורטיים משלבים דוגמות יפות. תוספות אנקדוטיות ובדיחות רבות, חלקן לעניין והרבה מהן שלא ממין העניין, וכן שירים וציטוטים מספרים, זרועים בתוך הדיונים, ובכך מנעימים את הקריאה. המוטו למרבית הפרקים מעוטר בציטוטים עבריים מקוריים וביציטוטים מתורגמים מספרות העולם. תרשימים רבים מבהירים את הדוגמות ואת כיווני ההשפעה שצוקרמן דן בהם. טבלת השוואה מובאת בסוף הפרק האחרון ובה 111 דוגמות למילות תשמו"ץ שמקורן בינלאומי, אם כי רבות מהן אינן קיימות היום. הלשונות המשוות הן אנגלית, יידיש, רוסית, פולנית, גרמנית וצרפתית (עמ' 186-196).

לא אתווכח על השם שבחר צוקרמן לשפה - ישראלית ולא עברית ישראלית. עצם הבחירה, הנובעת מכך שאיטלקי אחד אמר לו שהוא מדבר ישראלית כי מקורו בישראל (וקרוב לוודאי שלא ידע שיש עברית) הופכת אצלו לאידיאולוגיה. אדון כאן בדברים עקרוניים אחדים שבהם לוקה הספר - והם רבים:

א. עצם הטענה שהוא משמיע על הרכיבים המוכלאים בעברית אינה חדשה. קולות התרועעה שנשמעו בארץ

אינו יידי אלא ספרדי-יהודי, כי בספרדית יהודית נאמר "נו אַיס בן-אדם" בהוראת "הוא לא בן-אדם". האם נאמר שזו השפעה יידישית? למה נבחר דווקא השם "בן אדם" ולא "אדם", "איש", "אנוש", "ברנש" ועוד? ויכולתי לתת עוד כהנה וכהנה דוגמות.

ז. צוקרמן מעלה טענות שאחרים שוגים בהן, למשל: "אנשים רבים מאמינים שהשפה אינה מכילה אלא רכיבים בלבד (מילים למשל) ומתעלמים מקיומם של מבנים" (עמ' 54). צוקרמן עצמו חוטא באמונה זו. הוא עוסק במילים יותר מאשר במבנים. מה שהוא כולל במקרים רבים כמבנים אינם אלא צירופי לשון מאובנים. לו עסק במבנים הוא היה יודע שסדר הרכיבים בצירוף השמני הוא: שם עצם, שם תואר, כינוי רמז - בדיוק כמו בעברית הקלאסית, ובכלל לא כמו ביידיש. היידוע הנשנה בשם העצם, בשם התואר ובכינוי הרמז הוא כמו בעברית הקלאסית ולא כמו ביידיש, וכך גם ההתאם התחבירי. המספרים (גם אם יש שגיאות במין) נמנים בסדר אלפים, מאות, עשרות, יחידות - ולא בסדר היידי ההפוך. הצרכות הפעלים אינן שוות תמיד למצוי ביידיש. הסמיכות ממשיכה להתקיים בעברית הן בצירופים כבולים חדשים הן בצירופים הנוצרים באופן חופשי מדי יום, ואין הם מומרים תמיד במבני "א של ב". הפרדת הכינויים הדבוקים מן השם ומן הפועל אינה תולדה של היידיש דווקא (למרות עקרון החפיפה). היא קיימת גם בלשונות אירופה האחרות, וראשיתה כבר בתקופות הלשון הקלאסיות של העברית. ועוד תופעות תחביריות רבות מאוד.

ח. בהשפעה הפונולוגית למשל הוא מציין את מערכת העיצורים. אמנם היגוי הצד"י כ-*ts* התקבל כמקובל ביידיש (ובאיטלקית), אבל לא הגיית התי"ו הרפה (כסמ"ך). העדר הלועיים והנחציים אינו ייחודי רק לדוברי היידיש. הוא חסר גם בהגייתם של דוברי הספרדית היהודית, האיטלקית, הצרפתית ועוד. ההגייה שהתקבלה בסופו של דבר הייתה מה שאני מתארת "המכנה המשותף הנמוך ביותר", משמע מה שקיים במרבית הקהילות שהחלו להשתמש בעברית כלשון דיבור. חמור מכך הוא התעלמותו משאר מרכיבי המערכת הפונולוגית - התנועות והטעם. התנועות אינן התנועות שביידיש, והטעם לא כל שכן. הטעם מתאים למה שהיה מקובל בקהילות הספרדים בהגייתם העברית. לו הייתה השפעה יידישית בולטת היינו מטעימים את **אפשר**, משפחה, **הקדוש ברוך** הוא ועוד. אמנם יש הטעמת מלעיל המבחינה בין שמות פרטיים לשמות כלליים, כגון **שושנה-שושנה**, **רחובות-רחובות**, וכן בין מילים אחרות כגון **כמה-כמה**, **ראשון, שני-ראשון**, **שני** ועוד. על אחדים מהם הוא דן ורואה בהם רק השפעה יידישית (אם כי יש לכך גם גורמים אחרים כפי שהראיתי במקום אחר), אבל הוא

בהם הם חוקרי לשון חשובים שטיעוניהם התיאורטיים ראויים לעיון, למרות הסתייגותם מן ה"שגיאות" בלשון המדוברת. ותמהתני איך היה בונה צוקרמן את התכנית ללימודי הלשון בישראל.

ה. בלשון המדוברת רבות המילים השאלות מן היידיש - בצד מילים שאולות מלשונות רבות אחרות, כפי שהראו מחקריי, וקיימים צירופי לשון רבים הקיימים ביידיש ומתורגמים לעברית, אבל חלקם קיימים גם בלשונות אירופה האחרות, ואין זה בטוח שהיידיש היא מקורם. צוקרמן לא עמד על כך שבלשון הדיבור, היא הלשון הנחשבת נמוכה במשלבים, יש תיעוד רב ליידיש. ככל שעולים במשלבי הלשון - היידיש נמוגה ונעלמת. ההיבט הסוציולינגוויסטי החשוב המבחין בין המשלבים והשפעות הלשונות אינו נרמז בספר: מלשונות בעלות יוקרה בעיני הדוברים התקבלו מילים שאולות ותרגומי שאילה רבים הנפוצים בכל משלבי הלשון במיוחד בלשון הבינונית והגבוהה; מלשונות בעלות יוקרה נמוכה בעיני הדוברים השתלבו מילים וצירופים מתורגמים רבים בלשון הדיבור, לכן מקום היידיש והערבית כה גבוה בלשון המדוברת.

ו. שני עקרונות לתיאוריית ההכלאה של צוקרמן: עקרון המייסדים ועקרון החפיפה. עקרון המייסדים אומר ש"מאפייני השפה של האוכלוסייה המייסדת קובעים את טבע השפה הנוצרת. לפיכך יידיש היא תורמת עיקרית לישראלית מכיוון שהיא הייתה שפת-האם של רוב מייסדי השפה ("מחיי העברית") בשלב הקריטי של תחילת הישראלית" (עמ' 48). בעמ' 23 הוא מציין את שנת 1900 כשנת ההתחלה של ה"ישראלית". ידוע הוא שהשפעת היידיש נפוצה בעקבות גלי העלייה השנייה (1904-1914) - שרבים מחבריה עזבו את הארץ והיגרו לארצות אחרות. למרות הסטטיסטיקות המובאות, הדוברים הראשונים של העברית (מ-1882 ואילך) לא היו דוברי היידיש דווקא אלא הספרדים שחיו בערים הגדולות ויצרו קשר עם אחיהם בני הקהילות האחרות. לא היחידים בעלי האידיאולוגיה כמו אליעזר בן-יהודה הם שתרכמו לדיבור העברי ההתחלתי אלא דווקא "עמר". רק עם בוא בני העלייה השנייה התגברה ההשפעה היידישית, בעיקר בדיבור.

העיקרון השני הוא עקרון החפיפה: "אם מרכיב בישראלית קיים הן ביידיש והן בשפה אחרת, יש להניח - אלא אם כן הוכח אחרת - כי הוא יובא מן היידיש" (עמ' 50). בין השפות התורמות האחרות הוא מונה רק רוסית, פולנית או גרמנית. לשונות אירופה האחרות אינן נחשבות, ולשונות היהודים לא כל שכן. יש הרבה מאוד צירופי לשון הקיימים במאגר האירופי הכללי וגם ביידיש, ואין זה בטוח שהמקור הוא יידי. כך למשל, ביידיש קיימת המילה 'מענטש' בהוראת "בן-אדם" בימינו. עצם השימוש ב"הוא לא בן-אדם"

י. לא ברור לי מה עניינם של הסיפורים הפלינדרומים (עמ' 89-90) או האייקוניות והספרות ההומופונית הדו-לשונית (עמ' 150-153) לענייניו של הספר. דברים אלו של המחבר התפרסמו במקומות אחרים והוא רצה ככל הנראה ליידיע את הקורא העברי ברוחב מחקריו, אבל אין הם רלוונטיים לספר. גם לא ברורה הנחיצות של נספח 2 לספר הזה.

ולבסוף, ציפיתי לתיאור סינכרוני של העברית הישראלית, ותחת זה קיבלתי תיאור דיאכרוני-אטימולוגי, רובו כולל פרטים בודדים ומפוזרים שאינם מצטרפים לכלל מערכת שלמה. טוב היה עושה המחבר לו למד היטב את הנושא שרצה לחקרו לפני פרסום הדברים.

מתעלם מכך שמדובר בקבוצה קטנה של מילים, גם אם היא כוללת כמה עשרות ואולי מגיעה לכדי מאות מילים, והן מילות חיבה, שמות פרטיים, מילות משחק וקשרים תחביריים - בעיקר מילות תפקיד. רוב רובן של המילים בלשון, עשרות אלפיהן, מוטעמות כמקובל בהגייה ה"ספרדית" הממשיכה את מסורת ההגייה המקראית.

ט. כל הדוגמות במהלך הדיונים עוסקות כאמור במילים בודדות המוכיחות את טענתו שהשפעת היידיש עצומה (למשל טביעת שם עברי מסוים במין נקבה כי השם ביידיש או בלשונות אחרות שמהן שאבה היידיש הוא בנקבה), אבל אין לצוקרמן הסתכלות מערכתית על מבנה העברית הישראלית, והוא אינו נותן לעובדות המוצקות על העברית בת-זמננו, המוכחות במאות מחקרים בלשניים מובהקים (שאינם מוזכרים או מצוטטים, כמובן), לבלבל אותו עם התיאוריה. כך למשל הוא דן בסיומות -ניק ו-לה הבאות מן היידיש המזרחית, אבל אין הוא מזכיר כמובן את הסיומות -יקו, -ך, -יסט, -יקה, -רייה, -יזם, -לנד ועוד שהגיעו מן המאגר האירופי הכללי.

פרופ' אורה (רודריג) שורצולד מרצה במחלקה ללשון עברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן, משמשת כיום כראש המחלקה. חברה יועצת באקדמיה ללשון העברית. כתבה ספרים על העברית ועל הלאדינו ומאמרים מדעיים רבים.